

УДК 343.53(477)

DOI <https://doi.org/10.32847/ln.2020.10.07>

Нікітенко Л.О.

к.ю.н., доцент,

*доцент кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права
Донецький національний університет імені Василя Стуса*

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЙНИХ РЕФОРМ І ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Питання взаємодії державної влади та місцевого самоврядування сьогодні набули особливого значення для України. Належне співвідношення повноважень органів державної влади й органів місцевого самоврядування є показником оптимальної моделі організації публічної влади в державі. Децентралізація є тим фундаментом, який націлений на формування такого оптимального співвідношення та легалізацію національної моделі місцевого самоврядування. Науковцями прийнято виділяти три основні моделі місцевого самоврядування, а саме англосаксонську (англо-американську), континентальну (романо-германську, французьку), змішану. Україна знаходиться на етапі пошуку своєї власної моделі місцевого самоврядування, ввібрала прийнятні для себе риси англосаксонської та континентальної моделей, тим самим запровадила на своїй території змішану муніципальну систему.

Вивчення досвіду зарубіжних країн щодо організації та функціонування публічної адміністрації має велике значення для вдосконалення все ще недостатньо ефективної системи місцевого самоврядування України. Актуальність для України саме європейського досвіду децентралізації влади зумовлена активними процесами реформування місцевого самоврядування у державах Європи. Децентралізація є основною умовою для держав-кандидатів на вступ до ЄС, на ній базуються всі галузеві політики, які розробляються і впроваджуються у межах ЄС [1].

Огляд останніх досліджень і публікацій. Проблематика децентралізації вже тривалий час перебуває в полі зору вітчизняних і зарубіжних науковців, серед яких М.О. Баймуратов, О.В. Батанов, О.М. Бориславська, К.О. Закоморна, Н.В. Камінська, А.С. Матвієнко, О.М. Нижник, М.О. Петришина, Л.Л. Прокопенко, А.Ф. Ткачук, О.О. Хандій та ін. Незважаючи на наявність фахових розробок із проблем децентралізації, питання особливостей запровадження зарубіжного досвіду децентралізаційних реформ в Україні вимагають глибшого висвітлення.

Формулювання завдання дослідження. Метою статті є виявлення позитивного європейського досвіду децентралізаційних реформ і з'ясування умов його імплементації в Україні.

Виклад основного матеріалу. Визначити найбільш прийнятний рівень співвідношення централізації та децентралізації окремі європейські країни намагаються десятиліттями. Так, наприклад, у Данії, одній із найбільш децентралізованих країн Європи, пошук оптимального рівня децентралізації розпочався у 1958 р. і продовжувався до 2007 р. [2, с. 137]. Видатки місцевого самоврядування після останньої реформи з укрупнення муніципалітетів у Данії, коли середня чисельність населення муніципалітетів зросла з 20 до 55 тис. мешканців, стали стабільними, а раніше вони постійно зростали [3, с. 45]. Латвія розпочала цей процес у 1990-ті рр. і завершила у 2009 р., Франція має 37-річний досвід реалізації децентралізації, Італія активно

запроваджує заходи з децентралізації влади в країні з 2000 р., отже, має 19-річний досвід.

Взагалі процес децентралізації влади в Європі значно поширився після Другої світової війни під впливом різних факторів. По-перше, досвід суспільного розвитку Німеччини. Так, із метою недопущення поновлення сильної милітаризованої Німеччини держави-переможниці у війні розробили план децентралізації публічного управління для цієї країни. Проте всупереч традиційній думці про те, що політична централізація покращує розвиток держави, регіональна різноманітність Німеччини дозволила цій країні швидко зайняти позицію економічного лідерства в Європі [4, с. 257]. По-друге, утворення Європейського економічного співтовариства, цілями існування якого стала реалізація т. зв. «чотирьох свобод» (переміщення товарів, послуг, людей і капіталів). Діяльність цієї Європейської Спільноти загострила проблему масової імміграції осіб у соціально-економічно вигідні території. Тому виникла необхідність проведення політики децентралізації публічного управління задля соціально-економічного вирівнювання територій і формування у людей розуміння про те, що імміграція – не єдиний шлях для вирішення їх нагальних питань. Нині принцип децентралізації влади визнано фундаментальною засадою організації та діяльності органів публічної влади держав-членів Ради Європи (Преамбула Європейської хартії місцевого самоврядування) та ЄС (Преамбула Договору про ЄС). На сучасному етапі конституції багатьох європейських країн фіксують засади децентралізації публічного управління (Конституції Італійської Республіки (ст. 5), Французької Республіки (ст. 72), Королівства Іспанії (ст. 137) тощо). Термін «децентралізація» стосовно державної влади в конституційному форматі пострадянських держав вживається тільки в конституційному законодавстві України. Так, у ст. 132 розділу IX Конституції України закріплено положення про те, що «територіальний устрій України» ґрун-

тується на принципах «поєднання централізації та децентралізації у здійсненні державної влади». У конституціях інших держав використані інші терміни, пов'язані за змістом із процесом децентралізації державної влади.

За даними Світового банку, 63 із 75 трансформаційних країн і великих країн, що розвиваються, у середині 1990-х рр. здійснили кроки в напрямі децентралізації [5]. Слід зазначити, що цей процес неоднаково протікав у різних країнах, що залежало від рівня розвитку місцевого самоврядування на момент ухвалення рішення щодо децентралізації, різної чисельності населення і його підтримки реформаторських планів уряду. Для країн, які відчували на собі вплив радянської системи управління, процес децентралізації залежний прямо пропорційно від сили цього впливу. У середині минулого століття тема децентралізації була чи не найбільш актуальною політико-правовою темою у світі. Щодо країн пострадянського простору, а також країн Східної Європи, то цей процес розпочався пізніше. Однак сьогодні вже можна говорити про значний прогрес у цьому напрямі названих держав (наприклад, Республіки Польща). Сучасний етап децентралізаційних реформ у європейських країнах став результатом низки чинників: незначних темпів економічного розвитку, тиску з боку міжнародних фінансових інститутів, поширення принципів неолібералізму.

Децентралізаційні реформи пов'язані з перебудовою адміністративно-територіального устрою, що спрямовано передусім на посилення максимально наближеного до споживачів базового рівня адміністративно-територіального устрою – громади. Ця тенденція властива переважній більшості держав Європи, зокрема й Україні. Іншим напрямом перетворень у великих державах Європи є організація потужних регіонів (у 80-х рр. у Франції і в 90-х рр. у Польщі), що спонукає замислитися про раціональність укрупнення областей як територіальної основи самоврядування в Україні. У питанні укрупнення громад

більшість європейських країн спочатку стимулювали їхнє укрупнення, а потім здійснювали примусове об'єднання невеликих громад. Наприклад, у Латвії у разі добровільного об'єднання волостей держава надавала разову дотацію на розвиток інфраструктури та дотацію у розмірі 5% до загального бюджету об'єднаних волостей до певного строку (2009 р.), після якого об'єднання самоуправлінь здійснювалося без дотацій примусово [6]. У Данії, якщо муніципалітети не погоджувалися на об'єднання, втручався Міністр внутрішніх справ. У Франції примусове укрупнення взагалі не здійснювалося, і нині в країні гостро стоїть проблема фінансової спроможності дрібних громад [7].

Дієвість місцевого самоврядування, а отже, й успішність децентралізації залежить від фінансової спроможності територіальних колективів. Найбільш ефективним засобом створення повноцінної матеріальної бази для місцевого самоврядування, а також мірилом демократичності держави та компетентності самоврядних органів є фінансова децентралізація. Досвід Європи визначає можливість фінансової децентралізації шляхом децентралізації видатків (надання ресурсів на виконання певних функцій); доходів (закріплення за територіальними колективами права на певні доходи та на встановлення їх розміру); а також процесуальну й організаційну самостійність із використання коштів. До речі, моделі фінансової децентралізації, що існують у європейських державах, передбачають не лише наділення територіальних колективів ресурсами, а й впровадження дієвих механізмів нагляду і контролю за діяльністю органів самоврядування у бюджетно-фінансовій сфері з боку державних органів та ефективних форм відповідальності. Позитивним прикладом для України можуть слугувати розгорнуті та структуровані переліки доходів місцевого самоврядування європейських країн, які забезпечують дійсне наповнення місцевих бюджетів [8, с. 31].

Досвід зарубіжних країн дає змогу стверджувати, що під час визначення заходів

щодо децентралізації необхідним є врахування принципу субсидіарності, який значною мірою характеризує та розкриває зміст цього процесу на сучасному етапі розвитку суспільства. Цей принцип створює підґрунтя для децентралізації повноважень публічної влади, оскільки передбачає передачу повноважень на прийняття рішень із центрального на нижчі організаційні рівні. Реалізація зазначеного курсу має стати одним із вимірів гармонізації підходів до організації діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування України відповідно до стандартів країн розвинутої демократії [9, с. 126].

Саме явище децентралізації, притаманне зарубіжним країнам, має суперечливу природу та перебуває на відмінному рівні у системах державного управління різних держав. Цьому сприяє ціла низка факторів, які можна звести до таких груп: політичні (зміни в підходах до здійснення політики, за яких розширювалася роль місцевих громад і органів місцевого самоуправління), глобальні (зміни в технологіях управління та глобальна інтеграція), економічні (необхідність у зменшенні навантаження з боку державних органів управління та підвищення рівня економічної свободи) [10, с. 74–75].

Так, наприклад, децентралізація у Великій Британії набула форми деволуції у Шотландії, Північній Ірландії та Уельсі, в ході якої Лондон намагався вберегти центральну владу від небажаного розширення легітимності та владних повноважень субнаціональних регіонів. Однак, як з'ясувалося на практиці, деволуція призводить до розмивання суверенітету владних органів Великої Британії: державний устрій країни поступово змінюється з унітарної форми на квазіфедеративну (Англія – Шотландія – Уельс) з елементам конфедерації (Велика Британія – Північна Ірландія), за якої окремі регіони володіють ознаками обмеженого суверенітету [11, с. 18]. Для британської концепції місцевого самоврядування характерним є поняття «нецентралізації». На відміну від децентралізації, яка передбачає

розпорошення центральної влади, британська система будується відповідно до законодавчого визначення вичерпного переліку завдань органів місцевого самоврядування. Для держав же континентальної Європи характерний т. зв. «принцип презумпції» завдань органів місцевого самоврядування.

У Франції історично сформувалися централізаційні тенденції в організації системи публічної влади, що створило низку перешкод для децентралізації влади. Як наслідок, комуни як базовий рівень місцевого самоврядування все ще не отримали належних їм повноважень, оскільки заходи щодо децентралізації зосередилися переважно на рівні департаментів. Водночас центральний уряд продовжує зберігати сильну організаційну та персональну присутність на регіональному та місцевому рівнях (із початку децентралізації у 1982 р. загальна кількість державних службовців, більшість яких зосереджена у регіональних і місцевих органах, зростає, а не зменшилася). Таким чином, більшість державного апарату Франції була у найкращому разі деконцентрована, але не децентралізована [11, с. 18]. Внаслідок реформ із децентралізації у Франції запроваджено нові повноваження місцевих органів влади, інститути та процедури щодо їх здійснення, посилено роль депутатів місцевих органів влади. Держава делегувала частину повноважень, розподіливши їх залежно від завдань і цілей кожного рівня влади: регіонам – повноваження у сфері економічного розвитку, комунам – питання урбанізації, департаментам – соціальні питання. Французький досвід свідчить, що із прийняттям закону 1982 р. плани регіонального розвитку перетворилися на контрактні угоди, що уклалися на кілька років між державою та регіональними адміністраціями. Це засіб оптимізації розподілу відповідальності за регіональне планування між різними органами влади у зв'язку з підвищенням ролі регіонального рівня як важливого партнера, переходу від відносин підпорядкованості до взаємодії [12, с. 49].

Досвід децентралізаційних реформ у країнах Східної Європи можна відобразити на прикладі Польщі, Угорщини, Чехії та Словаччини. Реалізацію цих реформ, що стали одним з основних елементів політичної трансформації колишніх соціалістичних держав, можна поділити на три етапи. На першому етапі – з кінця 1980-х до середини 1990-х рр. – цим країнам було запропоноване членство в ЄС, що спонукало до активізації реформаторських зусиль. Другий етап тривав до 2004 р. – набуття членства в Євросоюзі, результатом якого стало приведення системи організації публічної влади та територіального устрою до вимог Євросоюзу. На сучасному, третьому етапі, починаючи з 2004 р., децентралізаційні процеси синхронізуються із внутрішніми перетвореннями в Об'єднаній Європі [11, с. 19]. Успішно розроблені програми реформ у Польщі та в інших указаних державах призвели до позитивних наслідків: демократизації суспільства шляхом залучення громадян до ухвалення рішень, активізації політичного процесу, покращання якості надання державних послуг, раціонального використання бюджетних коштів, сприяння місцевому і регіональному розвитку, підвищення довіри населення до органів влади. Через Закон Республіки Польща «Про принципи підтримки регіонального розвитку» 2000 р. здійснено інституційне оформлення контрактної системи взаємовідносин між регіонами та центральним урядом після десятирічної апробації нового територіального устрою [13, с. 116]. Однак досі країни Східної Європи ще не вирішили основних проблем, пов'язаних із децентралізацією: 1) брак комплексних, послідовних стратегій децентралізації; 2) відсутність або неадекватність механізмів координації діяльності органів державної влади; надмірна фрагментарність структур органів місцевої влади, які є максимально наближеними до громадян, але неспроможні забезпечити належне надання послуг населенню; 3) недооцінка політичного чинника у визначенні результатів децентралізації

[11, с. 19]. Вивчення цього досвіду є особливо цінним з огляду на історичний і геокультурний зв'язок нашої країни із цими країнами Європи, а також враховуючи те, що Україна зараз перебуває на шляху європейської інтеграції.

За оцінкою дослідників, особливістю проведення децентралізації влади в Україні є те, що одночасно триває процес реформи місцевого самоврядування, адміністративно-територіального устрою та державної регіональної політики [14, с. 17]. Зважаючи на це, доцільно опрацювати досвід впровадження механізмів децентралізації влади на прикладі держав, які, по-перше, як і Україна, є унітарними, по-друге, в яких децентралізація відбувалася через аналогічні напрями реформування організації публічної влади та протягом стислого терміну, і, по-третє, для яких децентралізація влади стала засобом подолання радянської системи централізованого управління, імплементації принципів Європейської хартії місцевого самоврядування та набуття повноправного членства в ЄС. Безумовно, країнами, які відповідають зазначеним критеріям, є пострадянські країни Балтії – Латвія, Литва й Естонія. Як свідчать дослідження, сьогоднішня українська система локально-центральної влади взаємин перебуває у стані, подібному до того, що існував до значних структурних реформ місцевого управління в пострадянських державах Балтії [15, с. 55–56]. На відміну від України, в цих країнах відразу після розпаду Радянського Союзу одним із перших напрямів інституціональної трансформації стала реформа адміністративно-територіального устрою, місцевого управління та фінансових відносин між рівнями влади. Обрання цієї стратегії перетворень не випадкове, адже, за твердженням латвійських науковців, через близькість до щоденних потреб населення місцеве управління викликало у громадян більше довіри. Наприклад, за даними соціологічних опитувань, якщо тільки 16% жителів схвалюють діяльність парламенту, то рівень довіри до дій органів місцевого само-

врядування виріс до 48% [15, с. 60]. Узагальнюючи аналіз сучасної практики децентралізації влади в Латвії, Литві й Естонії, доцільно відзначити наявність спільних проблем у цій сфері. По-перше, процес децентралізації публічних функцій на відповідний рівень не завжди супроводжується законодавчими заходами щодо передачі фінансових ресурсів, необхідних для здійснення делегованих повноважень. По-друге, фіскальна автономія є недостатньо широкою, адже центральний уряд поступово обмежує вільний доступ місцевих органів до ринку приватного капіталу, зобов'язуючи займати гроші через казначейство. По-третє, місцеві органи влади різних рівнів перебувають у перманентному стані оскарження стану розподілу спільної компетенції. Рішення цієї проблеми держава шукає не в передачі певних повноважень на той рівень, де вони втілюються ефективніше, а у створенні об'єднаних муніципалітетів, внаслідок чого в перспективі укрупнені громади можуть поступово втратити представницьку природу та сприятимуть формуванню ще однієї ланки локальної публічної влади, яка буде реалізовувати адміністративно-виконавчі функції. По-четверте, часто занадто складний «нормативізм» законодавства в цій сфері спонукає до збільшення кількості чиновників і створення бюрократичної системи, звиклої до централізованих методів публічного управління. Доцільно врахувати ці проблемні аспекти при організації децентралізації влади в Україні з метою їх недопущення [4, с. 258–259].

Усвідомлюючи потребу застосування європейського досвіду в здійсненні децентралізації влади в Україні, необхідно вказати на низку можливих помилок, що різко знижують, а іноді унеможливають імплементацію європейського досвіду розвитку місцевого самоврядування: а) помилки ментальності (ефективність використання європейського досвіду в Україні залежить від того, наскільки вдасться правильно його зрозуміти, уникнути звичних українських стереотипів);

б) термінологічні помилки інтерпретації (неправильним є ототожнення понять «місцеве управління» і «місцеве самоврядування»); в) термінологічні помилки перекладу (труднощі перекладу з іноземних мов приводять до хибного ототожнення форм регулювання і контролю за діями місцевих адміністрацій з боку вищестоящих державних органів із державним регулюванням і контролем місцевого самоврядування); г) помилки хибного ототожнення (досвід окремих країн ототожнюється з європейським або навіть зарубіжним досвідом загалом. В Україні найбільш відомий досвід Німеччини, Франції та Польщі, який зовсім не домінує в Європі, більше того, не завжди є репрезентативним із погляду розвитку місцевого самоврядування); д) помилки неврахування середовища [11, с. 19] (не враховується загальний контекст свободи підприємництва, розвинених ринкових механізмів, сильного громадянського суспільства тощо).

Висновки. Таким чином, встановлено, що децентралізаційні реформи у європейських країнах стали результатом низки чинників: незначних темпів економічного розвитку, тиску з боку міжнародних фінансових інститутів, поширення принципів неолібералізму. З'ясовано, що у тих країнах, де децентралізація дає позитивні результати, процес реформування місцевого самоврядування має багаторічний досвід. У країнах пострадянського простору, до яких належить і наша, з об'єктивних причин цей процес розпочався пізніше, ніж у країнах Західної та Центральної Європи, досвід децентралізаційних реформ яких має переважне значення для України у контексті її євроінтеграції. Термін «децентралізація» в конституційному форматі пострадянських держав вживається тільки в конституцій-

ному законодавстві України. Корисним є досвід впровадження конституційно-правових механізмів децентралізації влади держав, які, по-перше, як і Україна, є унітарними, по-друге, в яких децентралізація відбувалася через аналогічні напрями реформування організації публічної влади та протягом стислого терміну, і, по-третє, для яких децентралізація влади стала засобом подолання радянської системи централізованого управління, імплементації принципів Європейської хартії місцевого самоврядування та набуття членства в ЄС, а саме пострадянських країн Балтії – Латвії, Литви й Естонії. Констатована наявність у цих країнах спільних проблем у цій сфері, які повинні бути враховані з метою їх недопущення в нашій країні. Встановлено, що основні акценти реформи децентралізації в Україні запозичені з досвіду такої провідної країни, як Франція. Вивчення практики децентралізаційних процесів Польщі, члена ЄС, є цінним з огляду на історичний і геокультурний зв'язок із цією країною. У процесі імплементації європейського досвіду децентралізації в Україні необхідно враховувати можливість помилок, серед яких помилки ментальності, термінологічні помилки інтерпретації, термінологічні помилки перекладу, помилки хибного ототожнення, помилки неврахування середовища. Складність адаптації зарубіжного досвіду децентралізації зумовлюється унікальними економічними, соціальними, політичними, культурними, історичними та ментальними особливостями й умовами розвитку кожної окремої держави. Повторити успіх реформування тієї чи іншої країни, скориставшись її досвідом, не уявляється можливим, його можна тільки пристосовувати відповідно до умов і традицій нашого суспільства.

Анотація

Статтю присвячено виявленню позитивного європейського досвіду децентралізаційних реформ і з'ясуванню умов його імплементації в Україні.

Встановлено, що децентралізаційні реформи в європейських країнах стали результатом низки чинників: незначних темпів економічного розвитку, тиску з боку міжнародних фінансових інститутів, поширення принципів неолібералізму.

З'ясовано, що у тих країнах, де децентралізація дає позитивні результати, процес реформування місцевого самоврядування має багаторічний досвід. У країнах пострадянського простору, до яких належить і наша, з об'єктивних причин цей процес розпочався пізніше, ніж у країнах Західної та Центральної Європи, досвід децентралізаційних реформ яких має переважне значення для України у контексті її євроінтеграції. Термін «децентралізація» в конституційному форматі пострадянських держав вживається тільки в конституційному законодавстві України.

Корисним є досвід впровадження конституційно-правових механізмів децентралізації влади держав, які, по-перше, як і Україна, є унітарними, по-друге, в яких децентралізація відбувалася через аналогічні напрями реформування організації публічної влади та протягом стислого терміну, і, по-третє, для яких децентралізація влади стала засобом подолання радянської системи централізованого управління, імплементації принципів Європейської хартії місцевого самоврядування та набуття членства в ЄС, а саме пострадянських країн Балтії – Латвії, Литви й Естонії. Констатована наявність у цих країнах спільних проблем у цій сфері, що повинні бути враховані з метою їх недопущення в нашій країні. Встановлено, що основні акценти реформи децентралізації в Україні запозичені з досвіду такої провідної країни, як Франція. Вивчення практики децентралізаційних процесів Польщі, члена ЄС, є цінним з огляду на історичний і геокультурний зв'язок із цією країною.

У процесі імплементації європейського досвіду децентралізації в Україні необхідно враховувати можливість помилок, серед яких помилки ментальності, термінологічні помилки інтерпретації, термінологічні помилки перекладу, помилки хибного ототожнення, помилки неврахування середовища.

Ключові слова: публічна влада, державна влада, місцеве самоврядування, децентралізація, централізація, реформа, муніципальна система.

Nikitenko L.O. The European experience of decentralization reforms and its importance for Ukraine

Summary

The article is devoted to revealing the positive European experience of decentralization reforms and to clarifying the conditions for its implementation in Ukraine.

Decentralization reforms in European countries were found to be the result of a number of factors: low rates of economic development, pressure from international financial institutions, and the spread of neo-liberal principles.

It has been found that in those countries where decentralization is positive, the process of reforming local self-government has many years of experience. In the post-Soviet countries to which our country belongs, for objective reasons this process started later than in the countries of Western and Central Europe, whose experience of decentralization reforms is of paramount importance for Ukraine in the context of its European integration. The term “decentralization” in the constitutional format of the post-Soviet states is used only in the constitutional legislation of Ukraine.

It is proved that the experience of introducing constitutional-legal mechanisms of decentralization of the power of states, which, firstly, like Ukraine, are unitary, and secondly, in which decentralization occurred through similar directions of reforming the organization of public power and within a short term, and, third, for which decentralization of power has become a means of overcoming the Soviet system of centralized governance, implementing the principles of the European Charter of Local Self-Government and gaining EU membership, namely the post-Soviet Baltic states – Latvia, Lithuania and Estonia. In these countries there are common problems in this area, which must be

taken into account in order to prevent them in our country. It is established that the main accents of the decentralization reform in Ukraine are drawn from the experience of such a leading country as France. Studying the practice of decentralization processes in Poland, a member state of the EU, is valuable in view of the historical and geocultural connection of our country with this country.

It has been stated that in the process of implementation of the European experience of decentralization in Ukraine it is necessary to take into account the possibility of mistakes, among which are errors of mentality, terminological errors of translation, terminological errors of translation, errors of identification, environment errors.

Key words: public power, state power, local self-government, decentralization, centralization, reform, municipal system.

Список використаних джерел:

1. Камінська Н.В. Децентралізація влади і досвід її проведення у зарубіжних державах. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 4. С. 35–40.
2. Хандій О.О. Сучасний стан та особливості децентралізації влади в Україні. *Економіка та право*. 2016. № 2 (44). С. 137–145.
3. Ткачук А.Ф. Скандинавський шлях. Досвід реформ адміністративно-територіального устрою і місцевого самоврядування в Данії та Швеції. Київ : Логос, 2015. 124 с.
4. Закоморна К.О. Конституційно-правові засади децентралізації влади в пострадянських державах Балтії – Членах Європейського Союзу. *Право та інновації*. 2016. № 1 (13). С. 257–263.
5. Бондаренко А.І. Вплив держави на формування місцевих бюджетів у країнах Європи. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Trpu/2010_4/doc/2/13.pdf (дата звернення: 20.03.2020).
6. Ткачук А.Ф. Як провели реформу адміністративно-територіального устрою та місцевого самоврядування у Латвії. URL: <http://decentralization.gov.ua/reform/tag/match/Latviya> (дата звернення: 20.03.2020).
7. Федоренко Ю. Децентралізація влади – «за» та «проти». URL: <http://m--p.com/detsentralizatsiya-vladi-za-proti> (дата звернення: 20.03.2020).
8. Децентралізація публічної влади: досвід європейських країн та перспективи України / Бориславська О.М., Заверуха І.Б., Школик А.М. та ін. ; Центр політико-правових реформ. Київ, 2012. 212 с.
9. Василенко Л., Добровінський М. Децентралізація та реформа місцевого самоврядування. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 3. С. 123–126.
10. Сухенко В.В. Досвід децентралізації влади в Швеції: уроки для України. *Вісник НАДУ при Президентові України. Державне управління*. 2016. № 3. С. 69–75.
11. Матвієнко А.С. Політико-правові засади децентралізації влади в контексті адміністративної реформи в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 23.00.02. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ, 2010. 23 с.
12. Петришина М.О., Колодяжний О.О. Зарубіжний досвід реформування місцевого самоврядування: на прикладі Франції та Польщі. *Молодий вчений*. 2016. № 1 (28). Ч. 2. С. 47–51.
13. Прокопенко Л.Л. Досвід державного управління розвитком територій у Польщі. *Регіональне та муніципальне управління*. 2013. № 1. С. 113–118.
14. Реформи під мікроскопом: 2015 рік / за ред. В.В. Міського, О.М. Галушки. Київ, 2015. 88 с.
15. Гарашук І. Реформи організації та функціонування місцевого самоврядування в країнах Балтії. *Вісник Нац. акад. прав. наук України*. 2015. № 2 (81). С. 55–63.